

УДК 355.134.2:006.72(091)

КУЙБИДА

Віктор Віталійович,
доктор історичних наук,
професор, декан факультету фізичного
виховання Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного
університету
імені Григорія Сковороди
viktor_kuybida@ukr.net
(Переяслав-Хмельницький)

ШАПОВАЛ

Лариса Василівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри біології з методикою
навчання Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного
університету імені Григорія
Сковороди
shapovallarisa@ukr.net
(Переяслав-Хмельницький)

СИМВОЛІКА КЛЕЙНОДІВ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У роботі зосереджено увагу на символіці клейнодів: пекторалі, бунчука, туга, корогви, військового прапора, шевронів добровольчих батальйонів АТО, що складає її головну мету. Пріоритетним завданням роботи вважаємо оптимізацію методологічно-змістового підходу дослідження зброї та корекцію вектора студіювання в напрямі зміщення освітніх акцентів із традиційних функцій – знищення та захисту до її символічного наповнення. Для статті ми використали комплекс методів, зокрема, пошуково-бібліографічний, синтезу, систематизації і класифікації, ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та ін. У результаті студіювання зазначеної проблеми отримано висновки. Клейноди символізують державну владу, військо; жест покладення клейноду на головний убір, який лежить на землі – символ відмови від владних повноважень, а його підняття – повернення влади. Символами різних рівнів влади слугували особливі головні убори, пекторалі або гривні, коштовні сокири, булави й шестопери.

Ключові слова: *символіка клейнодів, клейноди Давньої доби та Козацької держави, пектораль, бунчук, туг, корогва, хоругва, військовий прапор, шеврони добровольчих батальйонів АТО.*

SYMBOLICS OF HETMAN REGALIA: HISTORICAL RETROSPECTIVE

The paper brings into focus the symbolic of kleynods: pectoral, bell-tree, tug, korohva, military flag, chevrons of the volunteer battalions of Antiterrorist operation, which is its main goal. The priority task of the work is considered to be an optimization of methodological and contextual approach to the study of the weapons and the vector correction towards bias educational emphasis from traditional functions – destruction and defense to its symbolic content. For this article we used a complex of methods, including search and bibliographic, synthesis, systematization and classification, retrospective method, problematic and chronological, comparative historical and others. As a result of the study of this topic we got the conclusions. Kleynods, kleynots are symbols of state power, military troops; a gesture of putting a kleynod on the hat which is lying on the ground is a symbol of rejection the authority, and picking up if from the ground meant regaining the authority. The hetman regalia of an Old Age were represented in symbols of the Black Sea Scythia. Symbols of different levels of power were special hats, pectorals, hryvnas, precious axes, clubs and flanged maces.

Key words: *kleynods symbolics, kleynods of the Old Age and the Cossack State, pectoral, bell-tree, tug, gonfalov, military flag, chevrons of the volunteer battalions.*

СИМВОЛИКА КЛЕЙНОДОВ: ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА

В работе сосредоточено внимание на символике клейнодов: пекторали, бунчука, туга, хоругви, военного флага, шевронов добровольческих батальонов АТО, что составляет главную ее цель. Приоритетными заданиями работы считаем оптимизацию методологически-содержательного подхода исследования оружия и коррекцию вектора изучения в направлении укрепления образовательных акцентов из традиционных функций – уничтожения к их символическому наполнению. Для статьи мы использовали комплекс методов, в частности: поисково-библиографический, синтеза, систематизации и классификации, ретроспективный, проблемно-хронологический, сравнительно-исторический и др. В результате изучения указанной проблемы мы пришли к выводам. Клейноды символизируют государственную власть, войско; жест возложения клейнода на головной убор, который лежит на земле – символ отречения от власти и полномочий, а его поднятие – возвращения власти. Символами разных уровней власти служили специальные головные уборы, пекторали или гривны, драгоценные топоры, булавы и шестоперы.

Ключевые слова: *символика клейнодов, клейноды древности и Казацкого государства, пектораль, бунчук, туг, хоругвь, военный флаг, шевроны добровольческих батальонов АТО.*

У процесі ознайомлення із зброєю акценти дослідників зосереджуються на її традиційні функції – знищення та захисту. Водночас, вона має глибоке символічне значення, яке залишається поза увагою учасників науково-освітнього середовища. Структурно-функціональні особливості клейнодів та військову символіку вивчали В. Карпов, В. Гуцул А. Гречило, М. Котляр, В. Сергійчук, С. Граб, Ж. Денисюк, О. Кучерук, М. Царенко, В. Малюга, Ю. Костенко та ін. [2; 7 – 9; 12 – 13; 18], але використаного у цій роботі лінгво-історичного підходу дотримувалися одиниці. У зв'язку із зазначеним вище проблема дослідження історичної ретроспективи символіки клейнодів є **актуальною**. У статті зосереджено увагу на характеристику символіки клейнодів: пекторалі, бунчука, туга, корогви, військового прапора, шевронів добровольчих батальйонів АТО, що складає її головну **мету**. Пріоритетним **завданням** роботи вважаємо оптимізацію методологічно-змістового підходу дослідження зброї та корекцію вектора студіювання в напрямі зміщення освітніх акцентів із традиційних функцій – знищення та захисту до її символічного наповнення.

За етимологічним словником української мови термін *клейнод* та його похідні вживаються у значенні «коштовність; знак влади; регалії»; *клейнодець* «ювелір»; *клейноть* «дорогоцінність, скарб (1572); прикраса, намисто (1627); знак, клеймо (XVII ст.)». На думку В. Даля *клейнодь* «один изъ предметовъ, служащихъ представителемъ державной власти: корона, скипетръ, держава..., а *клейнодчикъ* «хранитель клейнодовъ» [4; с. 116].

Лексема *клейнод* споріднена із *клейно*, *клеймо* «знак, який накладають на предмети; мітка, печатка». Існувало *клеймо* на позначення «герба казни, господаря», *митне клеймо* «печатка на розмитненому товарі»; *клеймо на сріблі* «штамп, печатка майстра із зазначенням його прізвища, року тощо»; *клеймо на зброї*, тавро на тваринах тощо.

З точки зору Митрополита Іларіона на українських теренах та всього слов'янського сходу Європи терміну *клейноти* чи *клейноди* не було доти, поки Україна в XVI ст. не опинилася в державних межах історичної Польщі. Це

слово записали у нас не раніше, як у першій половині XVII-го ст. Зазначене свідчить, що воно прийшло до нас із польської *klejnot*. У польській мові воно зустрічалося ще в XV-у ст., а було запозичене в середні віки із нім. *kleinod* «дорогоцінність; коштовний камінь; родовий герб» та середньовічного латинського новотвору *clenodium* «дорогоцінність» [10; с. 225].

Клейноди Давньої доби вже були представлені в символіці Причорноморської Скіфії. Символами різних рівнів влади слугували особливі **головні убори, пекторалі або гривні, коштовні сокири, булави й шестопери**. Парадні сокири були як ознакою влади, так і жезлами воєначальників. Булави та шестопери відігравали сакрально-репрезентативну роль – засвідчували високе суспільне становище їх власників. Скіфські воєнні значки на довгих жердинах застосовувались для управління підрозділами в бою.

Святою для скіфів була **зброя – сокира та меч**. Для своїх божеств скіфи не споруджували храми чи капища. Винятком було божество Арес, якому зводили піраміду із хмизу або капище з чотирикутним майданчиком на горі, а центрі встановлювали меч. Культ бога війни Арея пов'язували з мечем, на ньому скіфи давали клятву. У високих поховальних курганах воєначальників та царів знаходили мечі. Донині, не лише в українській традиції, меч є одним із основних геральдичних символів. Сприйняття булав, шестоперів, навертів у вигляді клевців або сокир як символів влади, скіпетрів стало підґрунтям для греків, які називали командний склад скіфського війська *скептухами*. Відзначення першої перемоги воїна-скіфа, побратимство та інші військові обряди пов'язані із традицією зняття скальпа з черепа убитого ворога. Доблесним воїном вважався той, що на вуздечці мав найбільше скальпів переможених. Воєнні відзнаки військових старшин «ординарці» возили на жердинах. [8; с. 29 – 30].

Клейнодами Козацької держави були: **полкові прапори (стяги), сотенні значки, гетьманські бунчуки; військові музичні інструменти – литаври**. Атрибутами влади козацької старшини вважалися **булави гетьманів, перначі полковників, тростини військових суддів, каламарі писарів** тощо.

У розділі «Запорізькі військові клейноди» Д.І. Яворницький зазначив, що клейноди вперше були надані Війську Запорізькому ще польським королем Стефаном Баторієм як знаки незалежного становища низових козаків від польського уряду. Він цитує одну з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози кінця XVII – початку XVIII ст. «Літопис» Григорія Граб'янки: «В літо 1576 за Стефана Баторія короля польскаго козаки в лучшій еще строй учинени... Видя у козаков мужество великое и з татари на бранех, постави им гетмана и присла им корогов, бунчук и булаву и на печати герб рицар з самопалом и на голові ковпак перекривленній, армат и всяких военных припасов». Пізніше козакам жалували клейноди російські царі: Петро I – в 1708 р., Анна Іванівна – 1734 р., Катерина II – 1763 р. [19; с. 169 – 170].

Один з найголовніших творів української історіографії 2-ї половини XVII – початку XVIII ст. літопис Самійла Величка дає перелік запорізьких військових клейнодів: «Клейноти зась имено были тіи: **корогов** королевская, златописанная, барзо красная; **бунчук**, тож велце модній, з позлоцістою галкою и древцем, **булава** срібная позлоцістая, зело майстерно зділанная и каменієм честним украшенная; **печать** сребная войсковая и **котли** новіи мідніи великіи з добошем; к тому теж и три штуки **армат** полевых з достатком пороху до них и куль, з арматами и пушкарами». У грамоті Катерини II запорізьким козакам від 6 лютого 1763 р. перераховано такі клейноди: «Булава, знамя, бунчук, печать, пернач, литавры, значки и трости», а князь С. Мишецький, котрий перебував у Січі з 1736 по 1740 рр. знаком кошового вважав не булаву, а палицю, «в котрій кошового вся честь полягає» [19; с. 169].

Клейнод належав лише певній особі із запорізької старшини. Булаву давали кошовому, він тримав її в правій руці під час військових рад. Так з'явилося українське прислів'я: «До голови треб булави». Прапор, чи хоругва, дарувалася всьому війську, але носив її хорунжий; бунчук – кошовому, але носив його бунчужний, який тримав його під час походу над головою отамана, щоб подавати знак козакам у бою, куди веде їх ватажок; військова печатка – військовому судді; курінна чи паланкова печатка – курінному отаманові чи

паланковому полковнику; пірнач або жезл,— полковникові, котрий носив його у себе за поясом і часом вручав його мандрівникові, що проїжджав запорізькими степами, для його повної безпеки в дорозі; литаври – всьому військові, але в особливе завідування довбиша чи политаврника; значки – для всіх тридцяти восьми запорізьких куренів, але у відання військового пушкаря. Ці клейноди, за винятком палок до литавр і військових гармат, запорожці зберігали в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці. Їх виносили лише за особливим наказом кошового отамана перед загальною чи окремою радою. Палички до литавр завжди зберігалися в курені військового довбиша, а всі гармати – в артилерійському цейхгаузі, чи січовій пушкарні, під опікою особливого старшини (пушкаря). [19; с. 171].

Жест покладення клейноду на головний убір, який лежить на землі – символ відмови від владних повноважень, а його підняття – повернення влади. Нам імпонує дослідження портрету чернігівського полковника та генерального обозного Війська Запорізького Василя Дуніна-Борковського кінця XVII-початку XVIII ст. І. Нетудихаткіним, який інтерпретував символіку жестів покладення і підняття клейнодів. На портреті Василь Дунін-Борковський кладе полковницький пірнач на шапку. На козацькій раді 20 лютого 1666 р. в м. Лисянка гетьман Петро Дорошенко символічно склав з себе владні повноваження, поклавши булаву. Гетьман намагався домогтися виведення польських військ та козаків «Середнева» полку з Правобережної України. Його ідея не була підтримана старшиною: «Та сама старшина заявила начебто, що поїде до короля на гетьмана скаржитись, на що той їй відказав, що цього він не боїться, а прогудувати «Середнів» полк і королівське військо він не в змозі. Тоді П. Дорошенко поклав булаву і відмовився від гетьманства та пішов до міста з ради. Полковники та інша старшина наздогнали його, привели назад у раду, де він, піддаючись їхніх вмовлянням, знову взяв булаву. Привселюдне покладання клейнода на головний убір було усталеною схемою відмови від влади на Запорізькій Січі. Так в 1708 р. кошовий отаман Костянтин Гордієнко та військовий суддя показово відмовилися від своїх урядів на знак протесту

проти обрання гетьманом Івана Скоропадського. Але під тиском товариства кошовий отаман змушений був підняти свій клейнод, що символізувало повернення його до виконання обов'язків. Традиційний акт складення клейнода на головний убір було символічним актом, поширеним не лише у запорізьких козаків. Зокрема на Корсунській раді 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький присягнув польському королю. Перед присягою гетьман склав з себе клейноди, надані йому московським царем, поклавши їх на шапку [13; с. 116 – 123].

Уявлення про світобудову скіфів мали характер міфологічно-релігійної свідомості. За їх світобаченням світ складався із трьох сфер, ті також мали потрійну структуру [6; с. 216 – 218] (див. *Світове дерево*). Такій структурі відповідав розгалужений пантеон божеств та існуючі суспільні організації скіфів – три суспільні стани, три царства, три царі, що владарювали там. Матеріальним підтвердженням символіки трикомпонентності світу стала нагрудна прикраса скіфського царя IV століття до н. е. – золота царська пектораль. Її виявлено Б.М. Мозолевським в Дніпропетровській обл. під час археологічних досліджень поховання в кургані скіфського періоду Товста могила (1971 р.). Вона нагадує півмісяць і складається з трьох ярусів. У верхньому ярусі є центральна сцена, де двоє напівроздягнених чоловіків розтягнули хутро на руках і готуються до проведення таїнства. Ліворуч і праворуч від основної сцени стоять корови і коні з телятами, а за ними розташовані фігури скіфських слуг. Один із слуг доїть вівцю, а інший – корову. У нижньому ярусі відображені різноманітні сцени полювання диких і фантастичних тварин. на середньому фризі зображені птахи серед пагонів аканта і квітів. На думку Б.М. Мозолевського усі три плани композиції пекторалі підносять її до рівня творів величного симфонічного звучання, – згущених символів духовних пошуків людства [12].

Звичай прикрашати коней і воїнів жмутом волосся та шовком відомий у Центральній Азії ще з VIII ст. Ця традиція стала основою для виникнення туга і його красномовного символічного наповнення. Монгольський термін *туга* має

значення – хвіст тибетського конехвостого бика. На теренах Середньої Азії тюрки для туга застосували волосся кінського хвоста. Водночас в пам'ятці літератури стародавньої Русі XII ст. «Слово о полку Ігоревім» та джерелах доби козаччини *tug* (*бунчук*) називали *челкою стяговою*. Очевидно, русичі брали кінське волосся з чолки – тобто передньої частини гриви коня, як і тюрки, які прикрашали голову тварини. Досліджуючи походження терміну *бунчук*, Г. Холимоненко прийшов до висновку, що на певному етапі розвитку у війську котрогось тюркського етносу чи племінного об'єднання (печенігів, половців, чорних клобуків) використовували регалію-штандарт із кінським волосом із хвоста та гриви. Вона отримала назву *бунчук* – спершу просто грива коня, прикрашена бісером, коштовним камінням, намистом тощо. До того ж, племінне об'єднання «чорні клобуки» виконувало у війську київських князів функцію прикордонних загонів і частина військової термінології від них перейшла до мови українського козацтва [18; с. 30 – 31].

Туг має зовнішній вигляд держака із наверхом (завдовжки як спис), до якого по колу прикріплено пучки шерсті з гриви (чолки) або хвостів тварин. За функціональним значенням штандарт був аналогом прапора в Монгольській імперії XIII ст. Біла шерсть туга, встановленого біля юрти хана, символізувала мирний час, а чорна – війну. Червоні комуністичні прапори в Монголії з початку 90-х рр. XX ст. були замінені на білі туги Чингізхана з наверхом у вигляді тризуба, які є символом монгольської державності. Усі ці дев'ять тугів зберігаються в Урядовому палаці в Улан-Баторі. Пізніше традицію використання тугів запозичили Османи. На верхівці османського туга була куля із шпилем, на якому розташовувався півмісяць і дев'ятикутна зірка. Перед османським пашою, що виконував обов'язки візиря (султанового міністра), носили туг із золотою голівкою і трьома кінськими хвостами, а перед султаном – із сімома хвостами. Згодом туг трансформувався в східноєвропейський бунчук.

Бунчúк виглядає, як довгий держак із золотою кулею, а під нею висить кінське волосся та китиці-кутаси. Це модифікація монгольсько-османського

туга, що використовувався як штандарт полководця в східноєвропейських народів. Туг був запозичений поляками й отримав назву *бунчук*. Гетьман великий коронний використовував бунчук із двома хвостами, а гетьман коронний польний (його заступник) – із одним хвостом. Згодом звичай використання бунчука перейшов до українських козаків, де їх носили перед гетьманом та запорізькими отаманами. Гетьман мав декілька бунчуків і лише одну булаву. Бунчуки несли перед гетьманом під час його виїздів та виходів і ставили перед гетьманським наметом.

Ширший опис бунчука у своїх роботах зробив дослідник історії українського козацтва Д. Яворницький. Він писав, що козацьким бунчуком називалася проста, пофарбована чорною фарбою палиця, завдовжки чотири з половиною аршини. На верхівку палиці набивали мідяну, іноді позолочену кулю, а під неї вкладали фарбоване біле або чорне волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Дмитро Іванович навів із праці Рігельмана цікаву легенду, де бунчук наділений символічними властивостями невідворотності перемоги: «Цей знак туркам перемогу дарував. Коли вони кинулися втікати, втративши великий штандарт, то їхній ватаг, відсікши шаблею у коня хвіст, прив'язав його до списа, зібрав рештки війська й переміг супротивника» [19; с. 229].

Термін *бунчук*, (*бунчуг*) вживається у значенні «булава з китицею кінського волосся як символ влади». Охоронця гетьманського бунчука називали *бунчужний*, *бунчуковий*. Болгарське слово *бунчук* та польське *buńczuk* мають семантичне наповнення «турецький прапорець, спис із кінським хвостом; волосяна китиця, прикріплена до шишака», чеське *bunčik* «турецька військова емблема», словацьке *bunčik* «турецька військова емблема; військова емблема козацьких отаманів» – давнє запозичення з турецької, кримсько-татарської, чагатайської, калмицької та ін. тюркських мов і виводяться від перської *manğuk* «прапор; золотий набалдашник на прапорі». У лексикологічних розвідках М. Фасмера слово *бунчук* означає «кінський хвіст, що звисає з наконечника,

який має форму півмісяця; турецький прапор; символ вищої влади; гетьманський жезл» [17; с. 242].

Видатний знавець слова В. Даль тлумачення терміна пов'язує не лише з хвостом коня – *бунчук* «хвостъ конскій или индійскаго быка, на украшенномъ древкѣ, бувшій въ Турціи, до введенія строеваго войска, какъ знакъ сана и власти пашей; булава, жезль гетмановъ малоросійскихъ казаковъ», а особу, яка носила і оберігала його, чин при гетьмані називали *бунчужный, або бунчуковий товарищъ* «позже, почетный войсковою старшина, майоръ, не числящійся въ полку. Въ походах, начальникомъ бунчуковыхъ товарищей былъ генеральный бунчужный (1712 г.) завѣдывавшій бунчуком, войсковымъ знаменемъ» [3; с. 142]. На наш погляд мотив жердини та жезла зі звисаючим волоссям, стрічками чи іншими нитчастими елементами зближує поняття *туг, бунчук, стіг, стяг* та ін.

Бунчук, що впав – символ поразки в бою:

«Що там чути в полі – шум і дзвони

на зорі полинули не в лад? –

То ковуїв зрушились загони

і безладно кинулись назад.

Втікачів безчесних переймати

Ігор князь помчав наперестріт,

жаль бо князю Всеволода-брата,

заливають очі кров і піт!..

Третій день не стало сили битись –

впали долі руські бунчуки!..»

(*Н. Забіла «Слово про Ігорів похід»*)

Корогва має вигляд полотнища (переважно прямокутного) з держакорогвищем, інколи з наверхшам, яке має вигляд хреста або кулі. На полотнищах різноманітного забарвлення зображували геральдичні символи,

святих. Різнобарвні корогви полків і сотень мали відповідні геральдичні зображення, запозичені з гербів міст.

Українське *хоругов* пов'язане із давньоруським *хоругы*. Старослов'янське *хоронггы* старе запозичення з монгольського *oronggo* «прапор» звучало ще й як *хоронгъвъ, хороуги, хороугъвъ*. У староукраїнській мові XIV – XV ст. слово *хоругва* означало – військовий прапор або військовий загін: «Уставл емъ иже каждый рыцерь алюбо протыи земенінь коли хороугъви поднесоут што умель свого местца стереч, а хороугві своєи бороніть». [11; с. 453].

Підрозділ польсько-литовської армії XVI – XVII ст. та козацького війська називали – *корогва, коругва, коругов*; держак корогви – *короговище*; прапорець та невелика хоругва – *короговка, короговці*. Застарілий термін *корогов* мав значення «прапор», а в релігійній сфері – прикріплене до держака полотнище чи бляха із зображенням святих. Автор фундаментальних етнографічних, мовознавчих та літературознавчих праць Б. Грінченко виділив три основні значення лексеми *корогва*.

- «Військовий прапор. Із за гори козацькі корогви видко. У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових – орли і всяке малювання з золотом.

- Церковна хоругва із малюнками, яку носять під час хрестових походів та обрядів. Поміж возами попи з кропилами пішли; за ними корогви несли. А в нашій церковці три короговці, а в тих короговцях три зірочки ясних.

- Червоний весільний прапор, який вивішували зранку після першої шлюбної ночі, якщо наречена була цнотлива (див. Непорочне зачаття). Біля червоної корогви казались п'яленькі молодиці» [15; с. 286].

Того, хто носив хоругов, віддавна у нас звали *хоружий*. Посада офіційного прапорноносця дуже рано з'явилася в Польщі – *chorąże*, а звідти пішла на схід, рос. *хорунжий* – перший офіцерський чин в козачих військах. В Україні міцно жила своя стара форма *хоружий*. Так, у Ланчицькій грамоті 1433 р. читаємо: «Миколаи с коелца хоружин» [11; с. 454].

Досі в Україні зберігаються назви населених пунктів *Хоружівка*, зокрема сіл в Недригайлівському р-ні Сумської обл. та в Оржицькому р-ні Полтавської обл. Натомість прізвище *Хоружий* не рідко зустрічається серед українських антропонімів. Але в ХІХ ст. під польсько-російським впливом закріпилася форма *хорунжий*, так у П. Лукашевича (Малоросійскія думи, 1836 р.) вже читаємо: «Попереду хорунжий іде...», а серед прислів'їв Номиса, 1864 р. – «Лучче живий хорунжий ніж мертвий сотник». Ми погоджуємося з Митрополитом Іларіоном, який прийшов до висновку, що «*хоружий* – своя стародавня форма, а *хорунжий* – форма чужа, польсько-російська» [11; с. 454]. Аналіз семантичних трактувань Нового тлумачного словника української мови підтвердив певні складнощі у поверненні в науковий та побутовий обіг своєї, ще не втраченої, але старшої форми – *хоружий* тому, що в ньому розглянуто лише термін *хорунжий*, а про власне український – не згадано [14; с. 714].

За тлумаченням етимологічних словників української мови ***прапор***, ***прапір***, ***пропір***, ***прапірок*** – «знамено, прапор, значок», а ***праперек***, ***праперок***, ***прапірка*** – «прапорець, малий прапор, вимпел». Рідко вживані слова *прапір*, *прапірок* Б. Грінченко ілюстрував прикладами із думи: «На могилі прапір устромили, славу козацьку учинили», «Високою могилу висипали і прапірок у головах устромили» [16; с. 401].

У цьому контексті прапор символізує славу героя, зокрема славу козака. Термін *прапор* є запозиченням з церковно-слов'янської мови *прапоръ* «прапор, дзвоник» і пов'язаний із старослов'янським *пърати* із значенням «літати повітати». Відомий етимолог-славіст Макс Фасмер термін *прапор* пов'язує з праслов'янським *porporъ* і розшифровує як *perō* «лечу, рухаюсь» та *peró* «крило». *Прапоръ* за В. Далем – «знамя, значекъ; отрядъ воиновъ при знамени», а *прапорець* «значекъ, флюгеръ на копѣ; самое копье» [5; с. 382].

У різні часи військові прапори виконували ряд функцій чи умовних знаків і символізували:

- панування над країною;

- оволодіння містом або фортецею;
- місце знаходження полководця;
- перед битвою прапори, розміщені на видному місці, визначали пункт, де військо шикувалося у бойовий порядок;
- противника, який не встиг вишикуватися і захоплений зенацька – «не мог стяга поставити»;
- місце збирання війська для походу визначалося водруженням стяга;
- на початку бою прапор піднімали над військом «поставити на стяг» – це був урочистий знак, що битва починається;
- перемога над ворогом знаменувалася високо піднятим прапором;
- захоплення прапора противника – його поразку;
- падіння, похилення чи повергнення прапора – поразку;
- розгорнуті стяги вказували на місце знаходження загонів, їх рух, навіть наміри.

На наш погляд сприйняття прапора (стяга, знамена) як символу перемоги, оволодіння й панування над країною, або містом виникло ще до народження Ісуса Христа, коли вже була написана Біблія. Одним із доказів нашого припущення є цитати з Біблії: «Зарикали противники твої посеред твоїх зборів, поставили там власні стяги як знамено перемоги» (*Псалом 74 (73). 4*). Падіння, похилення чи повергнення прапора символізувало поразку: «Твоє святилище вони вогнем пустили, з землею осквернили житло імени твого. Сказали в своїм серці: «Винищимо до ноги їх»! Спалили на землі всі Божі місця зборів! Знамен наших не бачимо вже більше, немає більше пророка, і нема між нами того, що знав би, доки так буде» (*Псалом 74 (73). 7 – 9*).

Грунтовне дослідження еволюції військового прапорництва та історії української військової символіки від княжої доби до сьогодення здійснив В. Карпов. На Русі вже існували «чолки стягові» (див. вище **бунчук**) – попередники сучасних прапорів, якими відзначали місце в бою князя-воєначальника. Давньоруський прапор складався з древка, полотна і верхівки. Прапорні полотнища були досить довгими і трикутно-клиновими. Верхівка

мала вигляд певного варіанту тризуба, а в добу християнізації Русі – хреста. Нижче від наверх прикріплювали бунчук, або «чолку стягову». Низ древка мав спеціальне вістря, або «втік», щоб легше було водружати прапор в землю. У кінці XIII на початку XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найчастіше на прапорах зображали хрести, небесні світила та княжі родові тризуби-двозуби. Спеціально призначений дружинник «стяговик» охороняв стяг. [7; с. 5– 6].

Національні ознаки геральдичних символів козацько-гетьманської доби XVI – XVIII ст. збагачувалися і посилювалися національною народною та міжнародною символікою. Так, козацтво на своїх прапорах використовувало символіку зображень сонця, місяця, півмісяця, шести-, семи-, восьмиконечних зірок, зброї, кола із малюнком святих тощо. Зокрема на 36 прапорах запорізьких полків першої половини XVII ст. Михаїл був зображений 9 разів, Богородиця – 8, Микола Чудотворець – 7, Георгій Побідоносець – 32. На 10 із 12 прапорів Чернігівського полку було зображено хрест в поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської навали. [8; с. 33 – 43].

Понині, в частково затопленому дніпровським водосховищем, с. Зарубинці (Канівського р-ну, Черкаської обл.) та колишній козацькій столиці, а сьогодні майже зниклому с. Трахтемирові в «цвинтарних заростах» є намогильні плити із зображенням хрестів, півмісяців, списів, мечів, стріл тощо. Студенти Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди впорядковували їх під час літніх польових практик в 80-90-х рр. XX ст. Натомість в 2015 р. ми зафіксували лише частину з них у Трахтемирові. Водночас на теренах с. Зарубинці намогильні плити майже повністю розкидані по лісу та здичавілих садах. Слід зазначити, що від топоніма на позначення цього села виникла назва відомої Зарубинецької археологічної культури.

Усвідомлюючи значення козацтва у воєнному та суспільно-державному форматі, литовські князі польські магнати, московські царі використовували

його для власних цілей. Існуюча влада використовувала козаків для участі у військових походах, захисті кордонів тощо. Для демонстрації своєї зверхності вона вручала козакам свої прапори. Тому символічні зображення на прапорах, як і вони самі, були: *власними* – з національною символікою і «дарованими» – з елементами османської, литовської, польської чи московської геральдики. Так, після Переяславської угоди 8 (18) січня 1654 р. в козацьке прапорництво особливо настійливо нав'язували московську геральдичну традицію зображення двоголових орлів. Зокрема за актом Петра I (1712 р.) прапори для полків мали виготовлятися в Збройовій палаті Кремля. У другій половині XVIII ст. оформилася усталена система зображень на полкових та сотенних знаменах: *державний герб* – двоголовий орел, *національний герб*, або «герб Нації» – козак з мушкетом та *герби полкових та сотенних міст*. Символіка кольорів, зображень півмісяця, двоголового орла та ін. на гербах та прапорах підкреслювала владу над теренами України, *зверхність короля, царя, іншої держави*. Більшість українських військових прапорів експонуються в музеях Швеції (прапори Б. Хмельницького та І. Мазепи), Польщі, Росії, Канади та ін., а в музейних збірках України – їх лише чотири. Історико-вексилологічний аналіз дав підстави типології символіки козацького прапорництва XVII – XVIII ст. У козацькій символіці утвердилося два основних мотиви – *зображення хреста* (часто у сполученні з півмісяцем, сонцем та зірками) та *християнських святих*, або їх атрибутів. Показове вивчення козацького прапора, захопленого шведськими військами під Несвіжем (Білорусія) в 1706 р. (він досі зберігається в Стокгольмі), здійснив шведський дослідник Б. Гаггман. На прапорі є зображення Архангела Михаїла – це основний символ, а текст на полотні підкреслює, що Михайло обов'язково допоможе християнам. На звороті центральним символом є Богородиця з Дитям, яка стоїть на півмісяці. Текст на прапорі стверджує, що півмісяць – знак оттоманів, які хочуть перемогти християн і завдати їм поразки. Однак Божа Мати у своїй ласці стала над півмісяцем і тому їх надії нездійсненні. [8; с. 46 – 52].

Новий етап у пробудженні національної свідомості українців, який започаткувала Лютнева революція 1917 р., рух за виділення вояків української національності в окремі військові частини російської армії активізував роботу Центральної Ради. Вона 14 січня 1918 р. прийняла Тимчасовий «Закон про український державний флот». У ньому було описано прапор Українського військового флоту із найпершим застосуванням тризуба в державній символіці.: «полотнище в двох – жовтому і блакитному кольорах. У кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х ст.». [9; с. 24]. За часів існування Радянського Союзу національно-релігійна символіка прапорництва була замінена на політичну. Деформувалося поняття національної відповідності, що й призвело до його політико-ідеологічного наповнення та розуміння.

Шеврони добровольчих батальйонів АТО. Символічні зображення на шевронах включають елементи із усталеним символічним значенням. Так, на шевронах деяких батальйонів та добровольчих батальйонів АТО зображенні тризуби, історичні постаті, зброя, міфічні герої, небесні тіла, звірі, птахи, рослини, частини тіла, знаряддя праці та ін., зокрема:

• **тризуби:** *тризуб у вигляді польоту сокола* – «Батальйон спеціального призначення «Мирний», «Полісся»; *тризуб у вигляді двох шабел з основою герба кримських татар, тризуба тарак-тамги* – «Сотня Крим»;

• **історичні постаті:** *дві шаблі, хрест, зірка на фоні портрету Богдана Хмельницького* – «Жовті Води»;

• **козак зі зброєю:** *козак з рушницею* – «Черкаси»; «Черкаси» №1; *дві шаблі і погруддя козака* – батальйон МВС особливого призначення «Січ»; «Кривбас»; *козак з шаблею* – «Легіон НАТО»; *козак з шаблею, булавою і тризуб* – «Чернігівщина»; «41-й БТрО «Чернігівщина»;

• **зброя:** *два мечі* – «Айдар»; *меч як елемент тризуба* – «Дніпро-1»; «ОУН добровольчий батальйон»; «Батальйон патрульної служби міліції особливого призначення Тернопіль»; *два мечі і щит* – «Київ 1»; *два мечі, щит і хрест* – «Підрозділ особливого призначення «Світязь»; *два мечі і дві шаблі* –

«Сектор-Б»; «Сектор Д»; «Воля або смерть»; «Січ»; *дві шаблі і якір* – «Сектор М; *шабля стріла і три семикутні зірки* – «20 БТрО Дніпропетровськ»; «39 БТрО Днепр 2»; «Патріот 43 окремих мотопіхотний батальйон»; *гармата* – «13 БТО»; *три стріли на щиті* – «Богдан Хмельницький рота патрульної служби»; *лук і стріла* – «Батальйон міліції особливого призначення Харків1»; «Батальйон міліції особливого призначення Слобожанщина»; два скіфи з луками і стрілам – «Батальйон спецпризначення Скіф»;

• **міфічні герої:** «Київщина»; «Батальйон ім. Кульчицького»; «Спеціальний підрозділ МВС «Полтава»;

• **небесні тіла:** *сонце* – «Правий сектор Закарпаття»; *кінь, шабля, стріла, місяць, зірка* – «Січеслав»; *зірка* – «Офицерский корпус»;

• **звірі та птахи:** *лев* – «Воля»; кінь з лучником – «Сармат»; *сова* – «Айдар Воля або смерть»; «Штурмовий батальйон Айдар»; *галка в короні* – «Батальйон міліції особливого призначення Івано-Франківськ»; *голуб* – «Спепідрозділ МВС «Артемівськ»;

• **рослини:** *квітка кропу* – «Укроп»;

• **частини тіла:** *череп і крила* – «Київ-2»; *череп* – «Кіборг», «Шторм»; *крила і меч* – «Миротворець»; *кисті рук, в яких зображена земна куля* – «Миротворець»; *голова хижої тварини* – «20 БТрО», «Марусин 11-й батальйон ДУК»;

• **знаряддя праці:** *молоток в руці* – «Оперативно-тактичне угруповання – Донецьк»; *вила* – «Шахтар».

Висновки.

Клейноди, клейноти – символи державної влади, війська; жест покладення клейноду на головний убір, який лежить на землі – символ відмови від владних повноважень, а його підняття – повернення влади.

Пектораль – символ трикомпонентності світу, духовних пошуків людства.

Бунчук – символ влади, невідворотності перемоги, військова емблема козацьких отаманів, гетьманський жезл, знак сану і влади турецьких пашів; бунчук, що впав – поразки в бою.

Туг – символ повноважень, суверенності і старшинства в тюркських народів, вмістилища духу Чингізхана, сучасний символ монгольської державності; біла шерсть туга символізує мирний час, а чорна – війну.

Корогва, коругва, корогов, коругов, хоругва, хоругы – символ влади гетьмана України, кошового отамана Запорізької Січі, полковника, сотника; елемент церковних обрядів; червона корогва – шлюбна емблема непорочності нареченої.

Військовий прапор, прапір, пропір, прапірок – в різні часи символізував: славу воїна, козака, захист рідної землі, панування над країною; оволодіння містом або фортецею; місцезнаходження полководця, загону; пункт, де військо шикувалося у бойовий порядок; місце збирання війська для походу; противника, який не встиг вишикуватися і захоплений зненацька; початок битви; перемогу над ворогом; славу героя; перемога над ворогом знаменувалася високо піднятим прапором; захоплення прапора противника, падіння, похилення чи повергнення прапора – його поразку; водночас – зверхність короля, царя, іншої держави.

На **шевронах деяких батальйонів та добровольчих батальйонів АТО** зображенні тризуби, історичні постаті, зброя, міфічні герої, небесні тіла, звірі, птахи, рослини, частини тіла, знаряддя праці та ін. із своїм символічним значенням.

Використання наукових студіювань щодо символіки старовинної зброї збагатить духовну скарбницю нашого народу, зміцнить гуманістичні та антропоцентричні виміри історика науки і техніки, фахівця-краєзнавця XXI ст.

Список використаних джерел

1. *Біблія*. – К. : Україна, 1992. – 1253 с.
2. *Гуцул В. М.* Бойові мечі з музейної колекції Ужгородського замку. – Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 2008. – 74 с.
3. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 1 : А-З. – 699 с.

4. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 2 : И-О. – 779 с.
5. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 3 : П. – 555 с.
6. *Енциклопедичний словник символів культури України* / за заг. ред. О.І. Потапенко, В.П. Коцур, В.В. Куйбіда. – 6-е вид. – Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2015. – 912 с.
7. *Карпов В.* Військові прапори України / В. Карпов. – К.: 2007. – С. 5 – 6.
8. *Карпов В.* Становлення та розвиток військової символіки України. 1991 – 2012 рр.: Монографія / В. Карпов. – К. : НАКККіМ, 2014. – С. 29 – 30.
9. *Мамчак М.* Військово-морська символіка України / М. Мамчак. – Снятин: Пру Принт, 2009. – с. 24.
10. *Митрополит Іларіон.* Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпег : Волинь, 1982. – Т. 2. – 397 с.
11. *Митрополит Іларіон.* Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон ; [за ред. Др. Магдалина Ласло-Куцюк]. – Вінніпег : Волинь, 1994. – Т. 4. – 557 с.
12. *Мозолевський Б.* Скіфський степ / Б. Мозолевський. – К.: Темпора, 2005. – 192 с.
13. *Нетудихаткін І.* Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація / Ігор Нетудихаткін // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 116 – 123.
14. *Новий тлумачний словник української мови* / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – 2-е вид. – Т. 3. – К.: Аконт, 2001. – 862 с.
15. *Словарь української мови* / Б. Грінченко. – К., 1908. – Т. 2. – 573 с.
16. *Словарь української мови* / Б. Грінченко. – К., 1909. – Т. 3. – 506 с.
17. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1: (А-Д). – С. 242.
18. *Холимоненко Г.* Походження терміна «бунчук» // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – №16. – С. 30 – 31.
19. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. – К.: 1990. – Т. 1. – С. 169 – 170.

References

1. *Bibliia* (1992). [The Bible]. Kiev : 1253. [in Ukrainian].

2. Hutsul, V. M. (2008). *Boiovi mechi z muzeinoi kolektsii Uzhhorodskoho zamku* [Swords from the museum's collection Uzhhorod Castle]. Lviv: Vydavnycha spilka Prosvita, 74. [in Ukrainian].
3. Dal, V. (1956). *Tolkovyi slovar zhyvoho velykorusskoho yazyka* [Explanatory dictionary of the living Great Russian language A-Z]. Moskov : Hos. yzd. ynostr. y nats. slovarei, 699. [in Russian].
4. Dal, V. (1956). *Tolkovyi slovar zhyvoho velykorusskoho yazyka* [Explanatory dictionary of the living Great Russian language Y-O]. Moskov : Hos. yzd. ynostr. y nats. slovarei, 779. [in Russian].
5. Dal, V. (1956). *Tolkovyi slovar zhyvoho velykorusskoho yazyka* [Explanatory dictionary of the living Great Russian language P]. Moskov : Hos. yzd. ynostr. y nats. slovarei, 555. [in Russian].
6. Potapenko, O.I., Kotsur, V.P. and Kuibida, V.V. (2015). *Entsyklopedychnyi slovnyk symvoliv kultury Ukrainy* [Collegiate Dictionary culture symbols Ukraine]. Korsun-Shevchenkivskyi: Korsunskyi vydavnychy dim Vsesvit, 912. [in Ukrainian].
7. Karpov, V. (2007). *Viiskovi prapory Ukrainy* [Military flags of Ukraine]. Kiev, 5 – 6. [in Ukrainian].
8. Karpov, V. (2014). *Stanovlennia ta rozvytok viiskovoi symboliky Ukrainy. 1991 – 2012 rr.* [Formation and development of military symbols of Ukraine. 1991 - 2012 rr.]. Kiev : NAKKKiM, 29 – 30. [in Ukrainian].
9. Mamchak, M. (2009). *Viiskovo-morska symbolika Ukrainy* [Naval symbols Ukraine]. Sniatyn: Pru Prynt, 24. [in Ukrainian].
10. Mytropolyt Ilarion. (1982). *Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy T. 2* [Etymologically, semantic dictionary of the Ukrainian language]. Vinnipeg : Volyn, 397. [in Ukrainian].
11. Mytropolyt Ilarion. (1994). *Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy T. 4* [Etymologically, semantic dictionary of the Ukrainian language]. Vinnipeg : Volyn, 557. [in Ukrainian].
12. Mozolevskyi, B. (2005). *Skifskiy step* [Scythian steppe]. Kiev : Tempora, 192. [in Ukrainian].
13. Netudykhatkin, I. (2010). *Doslidzhennia portreta Vasylia Dunina-Borkovskoho v blyzhnikh infrachervonykh ta u vidbytykh ultrafioletovykh promeniakh: istorychna interpretatsiia* [Research portrait Dunin-Borkowski Basil in the near infrared and ultraviolet light reflected in: the historical interpretation] *Siverianskyi litopys* [Siversky chronicle]. Chernihiv. 1.116 – 123. [in Ukrainian].
14. Yaremenko, V. and Slipushko, O. (2001). *Novyi tumachnyi slovnyk ukrainskoi movy T. 3.* [New Dictionary of Ukrainian language]. Kiev : Akonit, 862. [in Ukrainian].
15. Hrinchenko, B. (1908). *Slovar' ukrainskoi movy T. 2* [Ukrainian Language Dictionary]. Kiev. 573. [in Ukrainian].

16. Hrinchenko, B. (1909). *Slovarʹ ukrainskoi movy T. 3* [Ukrainian Language Dictionary]. Kiev. 506. [in Ukrainian].
17. Fasmer, M. (1986). *Этимологический словарь русского языка : в 4 т. Т. 1: (А-Д)*. [Etymological dictionary of Russian language]. Moscow : Progress, 242. [in Russian].
18. Kholymonenko, H. (2010). *Pokhodzhennia termina bunchuk* [The origin of the term horse-tail]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka* [Bulletin of the Kiev National University. Shevchenko]. Kiev. 16, 30 – 31. [in Ukrainian].
19. Iavornytskyi, D. (1990). *Istoriia zaporizkykh kozakiv T. 1*. [History of Zaporizhzhya Cossacks]. Kiev. 169 – 170. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кланчук С.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 29.03.2017 р.